

ФІЛОСОФСЬКО-ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ АСПЕКТИ ТВОРЧОСТІ ВАСИЛЯ СТУСА

УДК 821. 161. 2-31

Микола ТКАЧУК
д. філол. наук, професор,
Тернопільський національний
педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ТИПОЛОГІЯ ГЕРОЯ-ЕКЗИСТЕНЦІАЛА В ЛІРИЦІ ВАСИЛЯ СТУСА

У статті розкрито творчу особистість та індивідуальність, характер художніх шукань, дискурсивну практику Василя Стуса. Ліричний наратив поета визначають історіософські візії та філософські концепти, як духовність і гуманізм, стоїцизм і екзистенціалізм, життя і смерть, добро і зло. Окреслено тематику та проблематику лірики митця, його жанровий репертуар, новий тип героя-екзистенціала, що поєднав у собі риси Антея, Орфея і Прометея.

Ключові слова: творча особистість, дискурс, наратив, лірика, гуманізм, стоїцизм, екзистенціалізм, елегія, медитація.

Василь Стус – великий українець і великий поет ХХ століття. Його творчість навіки вписана в новітню українську поезію та історію України, і не тільки тому, що він повторив трагічну долю Тараса Шевченка, Павла Грабовського, митців „Розстріляного Відродження”, переслідуваних російською царською і радянською імперіями. Як і вони, Стус став символом незнищенності людського духу, національної гідності й мистецького самоутвердження попри всі заборони, переслідування, арешти, заслання, тюрми й табори. Органічно національний і самобутній поет Василь Стус відтворив найприкметніші риси своєї доби. Він успадкував і синтезував глибинні народні джерела художнього образотворення, водночас спіраючись на світову модерну поезію і філософію екзистенціалізму.

Минають роки, а громадянський і творчий подвиг Василя Стуса буде завжди прикладом того, як потрібно любити Вітчизну. *„Голови гнути я не збирався, – писав поет, – бодай що б там не було. За мною стояла Україна, мій пригноблений народ, за честь якого я мушу обставати до загину”*. Тоталітарний режим виявився безсилим перед любов'ю до українського народу і незламністю духу митця, який морально й духовно переміг антилюдянні обставини буття.

Василь Стус як поет формувався під впливом творів Тараса Шевченка, Павла Тичини, поезії митців „Розстріляного відродження”,

водночас враховував досягнення західноєвропейської лірики ХХ століття, яку він читав в оригіналі. Поет захоплювався новітніми течіями в філософії. Улюбленими філософами Стуса були французькі екзистенціалісти й митці Жан-Поль Сартр, Альбер Камю. Це й визначило його поетичний світ, зумовило світосприймання й мислення ліричного *героя-екзистенціала*.

Дебютна збірка „Круговерть” засвідчила непересічний талант митця, який прагнув пізнати незвідані горизонти життя, відшукати своє місце в ньому, щоб „упасти зерням в рідній борозні”. Ця збірка по-тичинівськи сонцесяйна, сповнена життєрадісних мотивів. Автор захоплюється красою й гармонією світу, сповідує високі ідеали. Вони визначаються критеріями добра, справедливості, любов’ю до народу й України: „Коли ти вірити в добро навик, то віруй в землю” [6, 207]. Антеївський зв’язок з рідною землею надихає молодого ліричного героя до діянь. Збірка окреслила характер художніх шукань поета: метафоричність, інтелектуалізм, карбованість слова, напруженість і тонкість почуттів у моделюванні образу, уміння філософськи осмислити життєві реалії.

Друга збірка поезій „Зимові дерева” в Україні за життя митця не вийшла друком. Як і попередня, вона відбивала світорозуміння шістдесятників: заперечення духовної, інтелектуальної задухи й трагічне прозріння („*Отак живу: як мавпа серед мавп*”), історіософські візії долі України („*Сто років, як сконала Січ*”), пошук гармонії і краси у світі („*У синьому полі, як льон*”). Бентежний погляд на світ і на себе, поєднання шляхетних поривань душі з розчаруваннями, самовипробування й інтимність почуттів, жорстокість сьогодення, глибокі міфологічні натяжки і гіркі історичні реалії – тематичні лінії збірки. Улюбленими жанрами митця стають лірична медитація, що вбирає у себе деякі ознаки елегії, іронічного оповідання й сатири, вірш-сповідь, ліричний образок, етюд. Ціннісно-смыслові символи й знаки авторового переживання часу відбивають світ у всій повноті і складності й окреслюють самототожність *ліричного героя*, який прагне до самопізнання. Але в тоталітарній суспільній системі це каралося, бо вияв індивідуально-неповторного оцінювали як ворожий чинник, як заперечення радянського колективізму. „Зимові дерева” влада заборонила, але збірка вийшла в 1970 році за межами України.

Тяжкі життєві випробування не зламали поета. Він прагнув жити, попри гіркі обставини, високими духовними ідеалами, розвивати свій талант, творити, розкриваючи неповторний світ думок і почуттів. У 1970 році Стус скомпонував третю поетичну збірку „Веселий цвинтар”, яка є новим етапом у творчих пошуках митця.

Назва збірки – оксиморон, що поєднує контрастні за значенням поняття і виростає до символу. В художньому дискурсі ліричний герой-усезнавець демонструє серію сюрреалістичних портретів, сатиричних і гротескних образів, притч, показуючи абсурдність дійсності, доводячи, що радянське суспільство в часи „застою” перетворилося на театр абсурду. У поезії „Тагіл. Зима. Шістдесят перший рік” гротескними образами змальовано втрату гуманістичних цінностей, коли „орденоносний пес” з виставки собак цінується вище за людину: „Я був у натовпі. Я був ніким” [6, 183]. У цьому театрі абсурду підмінено поняття й ідеали, людину нівельовано: „чоловік з кокардою на кашкеті” показує п’ятак замість сонця і пропонує гратися у щастя, якого немає, щоб у такий спосіб заповнити духовну пустку („Ось вам сонце...”). Алюзії, асоціації надзвичайно виразні й відтворюють, як на картинах Босха, все не справжнє, світ навиворіт, театр жаху й агонії, сюрреалістичний образ застою: „Композиція багатьох голів / поставлених одна на одну/ (перша спить / друга спить, / третя спить, / четверта, п’ята – / до нескінченності! – / спить). Верхня пантрує сон” („Мумія”) [6, 160]. Проте в такій задусі ліричний герой Стуса не втрачає свого „я”, переборює замкнене коло людського животіння, долає його абсурдність, віднаходячи свою внутрішню свободу.

Вершиною творчого доробку Стуса стала збірка поезій „Палімпсести” (1986), назва якої символізує безсмертність подвигу творця, незнищенність мистецького слова (*палімпсестами* в давнину називали пергамент, на якому стертий первісний текст не зникав, прочитувався за новим текстом). Так стирали історичну пам’ять українського народу його напасники, але вона знову й знову відроджувалась. Його дух до волі й державності був непереможним. Збірка творилася в умовах ув’язнення, адже рукописи забиралися, навіть спалювалися. Часто поезії потрібно було відтворювати з пам’яті. „Починати завжди все спочатку – то Сізіфова праця, яку я маю доконувати”, – писав Стус.

Незважаючи на переслідування, судові процеси, табори та заслання, Василь Стус пройшов свою „дорогу болю”, став вище за трагічні обставини і смерть: „Впаду і знову підведусь, на ліктях ізипнусь”. Книга Стуса порушує важливі філософські, етичні й духовні проблеми буття людини в сучасному світі, відбиває складну гаму почуттів ліричного героя, сумнівів, утверджень і заперечень духу. Поет порушує проблеми життя і смерті, вибору й боротьби за власну незалежність людини, її моральної відповідальності за скоєне зло. Митець замислюється над питаннями творчості, мистецької свободи, гуманізму й дегуманізації в сучасному світі. За мистецькою

силою і вагомістю у національному духовному бутті нашого народу „Палімпсести” – одна із найкращих поетичних книжок ХХ століття.

Духовність і гуманізм, стоїцизм і екзистенціалізм – важливі риси лірики Василя Стуса, що маркують його художній світ. Так, поезія „Крізь сотні сумнівів я йду до тебе” – своєрідна поетична декларація митця. Ліричний герой перебуває у стані екзистенційного вибору, в пошуках світла, добра і краси, загалом справедливості. Ліричний герой звертається до „добра і правди віку”, зізнається у своїх духовно-етичних домаганнях правди, хоча на його шляху виникає „сто зневір”. Попри хитання і перешкоди, він відбиває духовну висоту, що символізує небо: „Моя душа, запрагла неба, / в буремнім леті держить путь на стовп / високого вогню, що осіяний / одним твоїм бажанням” [8, 54]. Як колись у поетів-романтиків, душа ліричного героя Стуса поривається в незвідані світи, в екзистенційну свободу, „туди, де не ступали ще людські сліди, з шовба на шовб, аж пока смертні хлані людських дерзань”. „Шовб” – це шпиль гори, що символізує височінь духовних прагнень героя. Він намірився не зійти з обраного шляху добра і правди, а тому каже собі: „не спиняйся, йди. / То – шлях правдивий. Ти – його предтеча”. В цьому виявляється стоїцизм ліричного героя Стуса. Стоїцизм (від *грец.* – портик Стоя в Афінах, де збиралися філософи-стоїки) – одна із течій філософії в добу античності. Стоїки ставили мету: досягти душевного спокою, духовної незворушності, бути мужніми і стійкими під час життєвих випробувань.

Стоїцизм – основна риса ліричного героя Василя Стуса. Ідея стоїцизму, подолання страху перед смертю і випробуваннями долі проймає вірш „Господи, гніву пречистого”. Ліричний герой просить Бога допомогти йому вистояти в тяжких фізичних і душевних випробуваннях. За жанром твір – медитація, зокрема такий її різновид, як *віршова молитва*. В її основу покладено канон, запропонований християнським богословом VIII століття Іоаном Дамаскіном, як сходження розуму до Бога”. Ліричний герой Стуса звертається до всевишнього з проханням не осудити його за глибоку віру і надію, бо утврджує безсмертя людського духу: „Господи, гніву пречистого / благаю – не май за зле. / Де не стоятиму – вистою. / Спасибі за те, що мале / людське життя, хоч надією / довжу його в віки”. В тяжких випробуваннях своєї самототожності, неповторності своєї долі, а відтак – духовності, стоїцизму – він зізнається Господові: „Думою тугу розвію, / щоб був я такий, / яким мене мати вродила / і благословила в світи. / І добре, що не зуміла / мене од біди вберегти” [8, 50]. Герой-в’язень Стуса уподібнюється Шевченковому героєві,

який, перебуваючи на засланні, заявив: „Караюсь, мучусь, але не каюсь”.

У його ліриці органічно поєдналися інтелектуальна напруга, глибока обізнаність, екзистенціальне розуміння життя. У художньому світі поета завзято змагаються добро і зло, його душа болісно реагує на людські страждання і горе. Він замислюється над сутністю людського буття, свого місця в житті: „Як вибухнуть, щоб горіть? / Як прохопитись чорнокриллям / Під сонцем божевільно-білим? / Як бути? Як знебуть? Як жити? ” („Біля гірського вогнища”).

Поезія „Посоловів од співу сад” належить до медитативно-зображальної лірики: в ній деталі предметного світу підпорядковані розвитку емоційної думки ліричного героя. Умовно вірш поділяється на три композиційні одиниці. Перша частина – пейзажна, де соловей в саду надсадно співає від побачених „самотньої свічі”, „жалких зірок вночі”, в небі „місяць горовий / скидається, як пульс живий”, а „високий дощ” спонукає героя до роздумів. Поет майстерно застосовує виразні епітети, порівняння, а особливо – звукопис: алітерацію приголосних звуків *с, в, д*, асонанси – *о, і, а*, гру слів („Посоловів од співу сад, / од солов'їв і од надсад”). Друга частина – оповідь ліричного героя, крізь призму світосприймання якого подається наступна картина: „Я двері прочинив з веранди, / де кострубатий вертоград, / собі не в силі дати лад, / пильнує перший сон троянди” [8, 50]. Третя частина твору – це осмислення ліричним героєм творчого процесу, свободи духу і пізнання; „Свіча затріпотіла – й світло, / мов голуба, пустила в лет, / і вірш мій вирвався без титла, / і дух твій вирвався з тенет”. Останні рядки вибудовують метафоричні образ поезії та багатозначний – матері, який символізує святість поетичного слова, адже ліричного героя благословляють рідна мати, Богоматір та Україна.

Вірш „Мені зоря сіяла нині вранці” – за жанром медитація, міркування ліричного героя над своє долею, яку уособлює зоря. Вона перегукується з попередньою поезією, зокрема образом матері, яка в цій поезії нагадує Богоматір. Автор вибрав поступально-кільцеву композицію, за допомогою якої концентрує гаму почуттів ліричного героя, його роздуми, викликані образом ранкової зорі. Обрамлення ліричного сюжету утворює своєрідну раму і тісно пов'язується з внутрішніми мотивами розвитку оповіді героя. Образ зорі наповнюється багатозначним смислом. У народній міфології він асоціюється з образом коханої, дружини, долі. У Стуса образ зорі асоціюється із народженням Ісуса Христа та його терновим шляхом: „Ота зоря – то тільки скалок болю, / що вічністю протягий, мов огнем. / Ота зоря – вістунка твого шляху, / хреста і долі, ніби вічна

мати, / вивищена до неба” [7, 12]. Зоря, що уособлює Божу Матір, прощає в'язню – борцю за правду – хвилини розпачу. Митець у ключі філософії екзистенціалізму подає духовно-стоїчну модель поведінки: „бо жити – то не є долання меж, / а навикання і самособоюнаповнення / Лиш мати – вміє жити, / аби світитися, немов зоря”. Щоб відтворити складні питання буття, поет вдався до білого вірша, тобто неримованого вірша з чіткою ритмікою. Поезія „Мені зоря сяла нині вранці” написана п'ятистопним ямбом, але рими відсутні.

Стус-поет завжди перебував у шуканні світла і добра, правди й справедливості. У його ліриці органічно поєдналися інтелектуальна напруга, екзистенціальне розуміння життя, глибоке народне світорозуміння й образність. У художньому світі поета завзято змагаються добро і зло, його душа болісно реагує на людські страждання й горе. Він замислюється над сутністю людського буття, свого місця в житті: „Як вибухнуть, щоб горіть? / Як прохопитись чорнокрилям / Під сонцем божевільно-білим? / Як бути? Як знебути? Як жити?” („Біля гірського вогнища”).

Василь Стус оновив традиційний жанр елегії, відомий з античних часів. В Україні елегія розвивалася у XVI – XVIII ст. (Георгій Тичинський, Севастьян Кленович, Стефан Яворський, Климентій Зіновійв, Феофан Прокопович, Григорій Сковорода), у XIX ст. (Маркіян Шашкевич, Тарас Шевченко, Леонід Глібов, Іван Франко). Поряд з узвичаєними образами й тональностями журби, жалю, смутку поет в елегію вводить важливі громадянські й філософські мотиви, зокрема екзистенціальні, що є новаторством для цього жанрового різновиду лірики в світовій поезії.

В елегії „Останній лист Довженка” (1964) автор змальовує трагедію талановитого митця, який, по суті, відбував заслання у Москві і якому ще Сталінін було заборонено жити і творити в Україні. Твір будується як лист Довженка до земляків, має монологічну форму, тобто звучить як журлива сповідь, що переростає у розпач і біль. Такими щирими інтонаціями, що нагадують народні голосіння, прийомом градації, сугестивною силою образів Стус окреслює весь драматизм ситуації: „Пустіть мене до себе. Поможіть / мені востаннє розтроюдити рану, / побачити Дніпро... Пустіть мене до мене. Поможіть / ввібрать в голодні очі край полинний / і заховать на смерть. Пустіть мене...” [6, 92].

Глибоким співчуттям пройнята елегія „Не можу я без посмішки Івана” (1965), в якій змальовано привабливий образ побратима, поета-дисидента Івана Світличного, якого митець називає „доброоким”. Реальні деталі життя (Стус тоді працював кочегаром – „ці котли

топлю в оглухлій кочегарці”), інтелектуальна праця (тут же читає книги Орхана, Незвала і Данте), душевний сум і сум’яття (з Іваном мав би відбувати ув’язнення і він), звинувачення тоталітарної системи і її трутнів-кадебістів, які, „окравши край, окрали спокій мій”, – все це відтворює складний образ часу, світ почуттів і переживань Стуса. Водночас поет спрямовує сатиричне вістря проти „мужів хоробрих”, які „сидять по шпарках”, псевдоправдолюбів, тих, хто не зважається „боротися, щоб жити”. Фінал елегії експресивно вибуховий, що перегукується із поезією Михайла Лермонтова „Прощай, немытая Россия”, у якій Російську імперію названо „країною рабів і панів”. У поневоленій Україні Стус просить вибачення за пасивність земляків, адже ніхто не став на захист невинно заарештованого Світличного. Через те поневолений рідний край називає „вітчиною боягузів і убивць”, „проклятим краєм”. Твір окреслює мотиви, які розвиватимуться в наступних збірках: у чому полягає сутність людського існування, як боротися за визволення України й людського духу. Глибоко змістовні, пройняті особистісними інтонаціями і наповнені філософською проблематикою й елегії „І стало тихо, і святочно, й вічно”, „Дякую, Господи, – чверть перейшла” та інші.

Елегію „Ярій, душе” Стус проголосив над свіжою могилою Алли Горської, яка 1970 року трагічно загинула за нез’ясованих обставин. Поет звертається до душі, аби вона не ридала, а яріла, тобто виражала гнів, ненависть до напасників, які жорстоко вбили „сонце України”. Поезія будується на *опозиціях*: біла стужа, червона тінь калини протиставляється чорній тині вод, що уособлює світ зла, горстка борців-дисидентів уподібнюється кетягу калини. Митець усвідомлює фатальну долю борців за волю України, але ніщо не може зупинити їх на цьому шляху: „Усім нам смерть судилася зарання, / бо калинова кров – така ж крута, / вона ж така терпка, як в наших жилах. / У сивій завірюсі голосінь / ці грона болю, що падуть в глибінь, / безсмертною бідою окошились”.

Метафоричне мислення, що ґрунтується на народнопоетичних образах і символах, дало можливість поетові порушити важливі загальнолюдські проблеми життя і смерті, сенсу існування людини. Пам’яті Алли Горської присвячено елегію „Бентежністю вивищена до неба”, поезію „Заходить чорне сонце дня”. Поетичні образи Стуса надзвичайно енергійні, гранично відточені, сповнені внутрішнього вогню й експресії. Це вольова лірика. „Мужній і сам себе помножуй” – тільки так можна перебороти зло.

Лірика Стуса наповнена екзистенціальними ситуаціями і мотивами. Такою є поезія „У цьому полі, синьому, як льон”, одному з

шедеврів лірики поета. У вірші обігруються два символічні образи: синього льону і поля. Синій колір квіток льону втілює національну ментальність, поле – життєвий простір, тож ці образи символізують Україну: „У цьому полі, синьому, як льон, / судилося тобі самому бути, / аби спізнати долі, як покути / у цьому полі, синьому, як льон” [6, 184]. Однак незоре поле, сине, як льон, – це приголомшлива пуста, що поглинає ліричного героя: „тільки ти і ні душі навколо”. Щоправда, герой помічає безтілесні, химерні тіні („блукало в тому полі сто тіней”). Використаний фольклорний образ „сто” означає „багато”, „тьма”: „Сто чорних тіней довжаться, ростуть / і вже, як ліс соснової малечі, / устріч рушають”. Очевидно, що символічні тіні – спотворене відбиття людей, що жадають розтоптати героя, якого автор ставить перед проблемою вибору. За філософією екзистенціалізму, обирати рішення – єдине, що належить людині. Щоб бути вільним, треба весь час стояти перед вибором, адже щохвилини людина обирає вчинок, лінію поведінки, „створює себе наново”. Ліричний герой розв’язує дилему: мужньо вистояти перед силами зла чи „вдатися до втечі?”, замкнутись у собі, адже це так типово для поневоленої української душі. Герой вибирає дорогу чесності й моральної безкомпромісності, оскільки для нього вкрай важливо „Вистояти. Ні – стояти”.

Поет використовує оксюморон „на рідній чужині”, що перегукується із гірким висловом Т. Шевченка „на нашій не своїй землі”, окреслюючи цим образом історичну реальність поневоленої України. Символом поневолення, рабської психології є „сто чорних тіней”, які не можуть збагнути свого ганебного існування, примирилися із неволею, жилися із станом раба. Герой, шукаючи істину, бачить і їх „скорботу”, спотворену душу („і кожен супротивник, заборон / не знаючи, вергтиме прокльон, / неначе камінь. Кожен той прокльон / твоєю самотою обгорілий”), вдивляється у свою душу, прагнучи подолати сумніви й хитання, своїх внутрішніх „супротивників”. Тільки порушивши стан рабського животіння, відкинувши чужі узвичаєні порядки, що привчили до неповнокровного існування, людина може бути самою собою, знайти свою тотожність, самоствердитись у цьому полі, синьому, як льон”. Довершує поезію образ самоти, а по суті, самотнього пророка, який своїм непокірним духом пробуджує сумління людей, дарма, що „здичавів дух і не впізнає тіла”, хоча ліричний герой-стоїк Стуса завжди вірив у відродження української душі і знову знайдену самоідентичність.

Важливе місце в жанровому репертуарі Василя Стуса посідає медитація. Поезія „Як добре те, що смерті не боюсь я” за жанром це –

медитація, яка увійшла до збірки „Час творчості” (1972). „Ця збірка, – писав Дмитро Стус, – є своєрідним хронографом буття поета в межовому стані. Арешт Василя Стуса 13 січня 1972 року гранично загострив проблему вибору: з ким ти? як бути? як жити далі? ”. Рефлексія „Як добре те, що смерті не боюсь я” – не твір-декларація, а філософська медитація, в якій висловлено глибокі почуття й екзистенціальні роздуми автора. Складні життєві випробування спонукали його до пошуків сенсу справжнього буття як заперечення світу зла й насильства над людиною, подолання фальшивих цінностей. Він свідомий, що йде важкою дорогою на Голгофу, вказаною духовним подвигом Ісуса Христа, і йде свідомо, без нарікань на долю: „Як добре те, що смерті не боюсь я / і не питаю, чи тяжкий мій хрест, / що перед вами, судді, не клонюся / в передчутті недовідомих верств” [8, 45]. Перед поетом відкрилася нова грань дійсності – шлях до самозаглиблення й самоздійснення, духовної незалежності. Антигуманний світ виявився безсилим перед стоїцизмом митця. Мовлення ліричного героя розважливе й шире. Це голос мужньої людини, громадянина, в’язня совісті, адже він „жив, любив і не набрався скверни, / ненависті, прокльону, каяття”. Оскільки герой перебуває „в передчутті недовідомих верств”, тобто усвідомлює перехідний і проміжний характер людської буття, то він, подолавши страх, здійснює вибір. Автодігетичний оповідач, в якому проступають риси поета, долає зовнішні, споглядально-чуттєві атрибути існування і переходить у внутрішню, духовно-вільну форму буття. Саме вона дає йому велику волю до життя, бажання подолати будь-які випробування долі.

Як і французькі екзистенціалісти, Стус трактує смерть як вищу, суто духовну форму екзистенції людини, що дорівнюється вічності. Такими вічними цінностями для нього були Україна і її народ. Тому свою духовну форму буття, свою творчість і героїчний подвиг він присвячує їм: „Народе мій, до тебе я ще верну, / як в смерті обернуся до життя / своїм стражденним і незлим обличчям. / Як син, тобі доземно уклонюсь / і чесно гляну в чесні твої вічі / і в смерті із рідним краєм поріднюсь” [8, 45].

Лірика Василя Стуса прийнята історіософськими мотивами. Поет вдумливо вдивлявся в історичне буття України, прагнучи збагнути перемоги й поразки своїх предків. Він продовжив традицію Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Івана Франка, Євгена Маланюка, які відтворювали світлі й чорні сторінки нашої історії. Особливо хвилювала Стуса доба Руїни – друга половина XVII століття, коли Україна втратила здобуту свободу і незалежність і була

поневолена Росією та Польщею. Ця трагедія Вітчизни тривала декілька віків аж до кінця ХХ століття.

Поезія „За літописом Самовидця” виникла внаслідок читання Стусом літопису Самовидця, в якому правдиво відтворено перипетії доби Руїни. Вона увійшла до збірки „Палімпсести”. Твір перегукується із віршем Шевченка „За байраком байрак” (1847), в якому осуджено гетьманів другої половини ХVІІ століття, які допомагали туркам і татарам брати в полон українське населення, вели братовбивчу війну: „Як запродав гетьман / У ярмо християн, / Нас послав поганяти. / По своїй по землі / Своєю кров розлили / І зарізали брата” [7, 6]. До цього українців призвели усобиці, чвари, боротьба за владу. Стусів твір, як і Шевченків вірш, будується за тричленним принципом: оповідь починає ліричний наратор, тобто застосовано першоособову наративну ситуацію, далі введено монолог матері-України, завершує поезію знову гомодієгетичний оповідач. Образом матері, яка підводиться з руїни, мотивами жаху поезія Стуса наближається до балади.

Поет замислюється над причинами національної трагедії. Її зумовлювали і зовнішні чинники (постійні напади чужинців-сусідів на Україну), і внутрішні причини: зрада й підступна політика провідників-гетьманів, невміння українців самодисциплінуватися і згуртуватися перед силами зла, схильністю їх до чвар, мстивих незгод, витіснення громадських інтересів особистими, корисливими, меркантильними жаданнями й прагненнями. Національні провідники шукали підтримку то на Сході, то на Заході, але не у власного народу.

У контексті твору кожен образ функціональний. Епітет *украдене* сонце відтінює жах ситуації: навіть сонце, це джерело світла і життя, стає чужим, ворожим, його по-злочодійськи вкрадено. Воно перелякане тим, що творять українці, руйнуючи свою Вітчизну, *зизить схарапудженим оком*. Старослов'янське *зизить* означає: дивиться скося, злякано, переполошено. Посилують образ жаху від побаченого на землі порівняння „мов кінь навіжений, що чує під серцем ножа” (тобто передчуває смерть) і образ Бога, який, спостерігаючи пустку і руїну на Україні, змалів, „усмерть сполотнів”. Уява читача переноситься в українські простори, де у скаженій битві вбиває брат брата. Нерозважливих українців, які зіткнулися у кривавому герці, Стус називає осудливо-зневажливим образом „скажені сини України”. Епітет „скажені” в контексті твору багатозначний: *скажені* – оскаженілі від злоби і зради, жадібні до влади, осліплені багатством, егоїстичними вчинками. Автор натякає на фатальну помилку Богдана Хмельницького, ініціатора Переяславської угоди, яка стала поштовхом до поневолення України Московією,

нерозсудливого і легкодухого Юрія Хмельницького, який намагався протистояти російському нашествю за допомогою турецьких військ і сплюндрував рідну землю, на Івана Брюховецького, який проміняв славне звання гетьмана, керівника незалежної держави, на московський титул боярина. Такого знуцання й ганьби не витримала Україна-мати: проклинаючи синів, які, занাপастивши її свободу і державність, накоїли стільки лиха рідній землі. Мати – це найсвятіше слово для українця, але „скажені сини” зневажили і зрадили її, учинили непростий злочин, тому вона й проклинає цих перевертнів. За допомогою градації, нагнітанням дієслів („найшли, налетіли, зом’яли, спалили, побрали з собою в чужину весь тонкоголосий ясир”) поет відтворює жахливий вир подій, страшну руйну, жорстокість козацьких синів у братовбивчій різанині: „І Тясину тісно од трупу козацького й крові, / І Буг почорнілий загачено трупом людським”. Горю і розпачу матері немає меж.

Але сумно й ліричному наратору-всезнавцю, який замислюється над проблемою: „А де ж Україна? Все далі, все далі, все далі. / Наш дуб предковичний убрався сухим порохом” (дуб символізує національну міць і життєдайність держави, але українці її втратили, тому дуб став порохнявим, німцим). Отже, ідея незалежної й соборної України розпливалася, ставала маревом. В іншому варіанті твору цей рядок звучить так: „Шляхи поростають дрімучим терпким полином”. Поетові гірко усвідомлювати, що образ вільної і незалежної України імперські сили намагалися викреслити з пам’яті українців. Чи ж воскресне вона? Так, Україна як незалежна держава воскресла. Її відродили побратими Василя Стуса в 1991 році.

Історіософську концепцію Стуса доповнює цикл „Трени М. Г. Чернишевського”. Двох письменників об’єднувала і трагічна доля, зокрема жорстоке покарання, що зазнали вони від російської імперії, і осудження її як „імперії зла”, і біль за народи, що зазнали від неї наруги й кривди. Проте у своїх нещастях і жорстоких беззаконнях, що чинилися російським самодержавством і сталінським тоталітаризмом, винен і сам народ: „Народе мій, коли тобі проститься / крик передсмертний і тяжка сльоза / розстріляних, замучених, забитих / по соловках, сибірах, магаданах?” [8, 62].

Радянську імперію поет називає „державою напівсонця-напівтьми”, якою „неспокутний трусить гріх” за ті злочини й насильства, які вона здійснювала над невинними людьми. Чи мучать її докори сумління? Свій світ ця страшна потвора побудувала на антигуманній моралі, прагнучи „весь білий світ розтлити”. Та скільки б не балансувала ця гадина „над проваллям”, все одно зірветься вниз, адже розплата за скоєні злочини неминуча. Автор вірить в ідею

духовної кари і падіння імперії, в те, що всевидюща доля „нічого не забуде, не простить”.

Письменник змальовує апокаліптичні картини руйнування „імперії зла”. Він застосовує риторичні запитання й оклики, монологічне мовлення і рефлексії ліричного героя. Через спогади лаконічно, але надзвичайно виразно окреслює картини сибірської природи й України, використовує біблійні образи, щоб розкрити трагедію рідного народу у всій повноті. Мовлення героя схвильоване, інколи переростає у пророцтво. Вітчизна у його серці пробуджує сумління, б’є на сполох.

Гостра ностальгія охоплювала Стуса, коли він перебував у таборах, спостерігав похмурі північні пейзажі. У поетичній мініатюрі „На колимськiм морозі калина” [8, 77] у візях поета серед холодної сибірської зими виник образ рідної калини. Проте на чужій землі вона зацвіла кривавими – „*рудими слізьми*”. У народних піснях *руда кров* – постійний епітет, автор його трансформує, застосовуючи до образу калини, що символізує Україну. Рудими слезами плаче заготована Україна. Цьому образу поет протиставляє інший – „Неосяжна осонцена днина, / і собором дзвінком Україна / написалась на мурах тюрми” [9, 77]. Неологізмом-епітетом „*осонцена днина*”, образом дзвінкого собору, що символізує духовність, окреслює поет свою Україну. Контрастним до цього вимріяного образу Вітчизни є холодний сибірський часопростір – символ неволі та сліз. Рідна земля виникає лише в уяві, у фантастичному малюнку, але й таким візіям поет вдячний, бо понад усе любить свою Батьківщину.

У вірші „Об земле втрачена, явися” теж відтворено поетичний образ України. Це – щира розмова сина з рідною землею, далекою і втраченою. Обрамлення підсилює тужливі настрої поета: „О земле втрачена, явися – / бодай у зболеному сні! / І лазурово простелися / і душу порятуй мені” [8, 168]. У „зболеному серці” українського патріота незгасним образом сіяє рідна земля, допомагаючи йому винести тяжкі табірні випробування. Світлі спогади про дитинство і юність складають основну частину поезії, окреслюють чарівний світ природи та буття ліричного героя.

Ліричний герой поезії „Наснилося, з розлуки наверхлося” живе у двох часових вимірах: у минулому й теперішньому, у спогадах і гірких реаліях сьогодення. За цим принципом будується ліричний сюжет багатьох творів. Нерідко антитеза стає композиційним чинником віршів, написаних на засланні. Щемливим болем пройнята ця поезія, яка будується на контрастних картинах: чарівний сон-спогад протиставляється суворій дійсності. Тільки у сні автор лине до рідних: „Над Прип’яттю світання зайнялося – / і син біжить, як

горлом кров біжить” [9, 121]. Ця осяйна картинка викликає страждання в серці поета, усвідомлення жорстокої реальності. Адже навколо – чужина, концтабір. Навіть природа тут інша: небо – „висліпла полуда, тверда труна живих, як живчик, барв”, а зоря – „сновида і прибудла”, не сіяє яскраво на обрії, не захоплює, а „брече”. Проте й така зоря – тут „*одержаний задурно щедрий дар*” для зболеної й замученої душі.

Пекучий біль визначає пафос медитації „Ще вруняться горді Славутів кручі”, ліричний сюжет якої будується на контрастних образах: безмежним просторам і красі української природи протиставляються фатальність долі, катастрофізм ситуації: „розкрилені висі твої пронеслися, попереду прірва”. Моделюючи складний світ, в якому перебуває ліричний герой, поет трактує її як світ вибору й мужності, життя і смерті. Він із гіркотою усвідомлює, що час його проминув „птахом летючим”, передчуває, що завершить життя в „чужинецькому краю”, тож прощається зі своєю і водночас чужою Україною, що відторгла й забула рідного сина. Гама почуттів „табірної лірики” Стуса дуже широка: від розчарування, безнадії, розпачу – до оптимізму, сподівань на кращу долю, віри в безсмертя своєї Вітчизни: „Я єсмь, Вітчизно, як і ти, – / еси на всевіки і віки”.

Стусів ліричний герой-екзистенціал здійснив життєвий і творчий подвиг, подолавши антилюдяні обставини, екзистенціально самоствердився. У протистоянні тоталітарним силам герой вибудував себе як особистість нового типу, явив високі зразки інтелекту, духовних і мистецьких осянь. Він пізнав і відбив у своєму художньому дискурсі найвищі поривання людського духу. Митець творив високохудожню лірику, синтезуючи почуття і думку, слово й образ. Як лірик Стус відкрив нові форми поетичного вираження, сміливо поєднав символічність образу, іронію, гротеск і ліризм, мелодійність та багатозначність слова, поетику сюрреалізму, абсурду, притаманних сучасній світовій поезії. Пройдуть століття, а нові й нові покоління дивуватимуться, як у нелюдських умовах радянської в’язниці поет зумів створити справжні шедеври лірики, піднісши її на нові естетичні горизонти й посівши гідне місце у світовій літературі.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Дзюба І. М.* Різьбяр власного духу (Василь Стус) // 3 криниці літ : у 3 т. – Т. 3. / Іван Дзюба. – К. : Вид дім „Києво-Могилянська академія”, 2007. – С. 602–628.
2. *Колодкевич Г. В.* Варіативність поетичного мислення В. Стуса в культурно-духовному просторі ХХ ст.: автореф. на здоб. наук. ступ. канд. філол. наук: 10.01.01 – українська література / Г. В. Колодкевич. – К., 2013. – 17 с.

3. Коцюбинська М. Василь Стус у контексті сьогоднішньої культурної ситуації / Михайлина Коцюбинська // Слово і час. – 1998 – № 6. – С. 17–21.
4. Коцюбинська М. Поет / Михайлина Коцюбинська // Стус В. Твори : в 4 т. – Львів : Видав. спілка „Просвіта”, 1994. – Т. 1, кн. 1. – С. 7–39.
5. Стус В. Твори: в 4 т. / Василь Стус. – Львів: Просвіта, 1994. – Т. 1, Кн. 2. – 431 с.
6. Стус В. Твори: в 4 т. / Василь Стус – Львів: Просвіта, 1995. – Т. 1., Кн. 1 – 431 с.
7. Стус В. Твори: в 4 т. / Василь Стус. – Львів: Просвіта, 1999. – Т. 2. – 429 с.
8. Стус В. Твори: в 4 т. / Василь Стус. – Львів: Просвіта, 1999. – Т. 3, Кн. 1. – 486 с.
9. Стус В. Твори: в 4 т. / Василь Стус. – Львів: Просвіта, 1999. – Т. 3., Кн. 2. – 495 с.
10. Стус Василь : Життєві і творчі контексти. Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції // Актуальні проблеми української літератури і фольклору. Вип. 12. – Донецьк : Норд-Прес, 2008 – 458 с.
11. Шевельов Ю. Трунок і трутизна (Про „Палімпсести” Василя Стуса) [Текст] // Шевельов Ю. Вибрані праці. Літературознавство / упоряд. І. Дзюба: в 2 кн. – Кн. 2 – К. : Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2008. – 1151 с.
12. Шевченко Т. Пов. збір. творів: у 12 т. / Тарас Шевченко. – К.: Наукова думка, 1990. –Т. 2. – 588 с.

АННОТАЦІЯ

Николай Ткачук. Типологія героя-екзистенціала в лирике Василя Стуса.

В статье раскрыто творческую личность и индивидуальность, характер художественных исканий, дискурсивную практику Василя Стуса. Лирический нарратив поэта определяют историософские визии и философские концепты, как духовность и гуманизм, стоицизм и экзистенциализм, жизнь и смерть, добро и зло. Очерчено тематику и проблематику лирики поэта, его жанровый репертуар, новый тип героя-экзистенциала, объединив в себе черты Антея, Орфея и Прометея.

Ключевые слова: творческая личность, герой, дискурс, нарратив, лирика, гуманизм, стоицизм, экзистенциализм, элегия, медитация.

ABSTRACT

Mykola Tkachuk. Existential and stoic dimensions of lyric poetry by Vasyl Stus.

The article elucidates creative personality and individuality, character of artistic searches, discursive practice of Vasyl Stus. Lyric narrative determines poet's historisophic visions and philosophical concepts, such as spirituality and humanism, stoicism and existentialism, life and death, good and evil. The poet reflects on the causes of national tragedy. It is stated that due to poet's observation, the tragedy was predetermined by both the external factors (constant assaults by strangers, neighbors of Ukraine) and internal reasons: betrayal and insidious of political leaders, Hetmans, Ukrainians' inability for self-discipline and uniting of the forces in front of the evil inclination them to strife, vengeful hardship, displacement of public interests with personal ones, selfish, mercantile desires and aspirations. V. Stus's hero resigns

national leaders as ones who sought support in the East, the West, but not in their own people. The range of feelings „prison lyrics” by V. Stus is very wide: from frustration, hopelessness, despair – to the optimistic expectations of a better fate, belief in the immortality of their homeland. The lyrical hero lives in two time dimensions: past and present, in the memories and bitter realities of today. Lyrical story of many works is based according to this principle. The antithesis is often compositional factor of poems written in exile. Aching pain permeated his poetry, which is based on contrasting scenes, magical dream-memories opposed to harsh reality. The author of the article outlined the subject and problems of lyric poetry of the poet, his genre repertoire, new type of hero-existential, uniting in itself traits of Antaeus, Orpheus and Prometheus.

Key words: creative personality, discourse, narrative, lyric poetry, humanism, stoicism, existentialism, elegy and meditation.

Стаття надійшла до редколегії 12.12.2013.

УДК 821.161.2 – 1.09 Стус

Віра ПРОСАЛОВА

д. філол. н., професор,
Донецький національний університет

ДІАЛОГ У ПОЕТИЧНОМУ МИСЛЕННІ ВАСИЛЯ СТУСА

У статті виявляється специфіка діалогу в ліриці В. Стуса, акцентуються авторські настанови на сприйняття і розуміння, звертається увага на адресата поетових звирянь. Обґрунтовано, що діалогічні взаємини в ліриці набувають іншого, ніж в епосі, вияву. Йдеться не про зміну мовця, а про діалог із собою як іншим, настанову на творче сприйняття читачем.

Ключові слова: діалог, полілог, контекст, рецепція.

„Слово хоче бути почутим, мати відповідь і знову відповідати на відповідь, і так ad infinitum. Воно вступає у діалог, який не має смислового завершення”.

М. Бахтін

Питання діалогічності лірики Василя Стуса лишається актуальним у зв'язку з тим, що до кінця не проясненими виявляються особливості діалогічних взаємин у ліриці загалом, а також тому, що обґрунтування діалогічності художнього мислення поета спростовує усталену в літературознавстві думку, артикульовану, зокрема, Ю. Шерехом, про герметичність його віршів, щоправда, окремих. У зв'язку із зазначеними обставинами звернемо увагу на те, що діалогічні взаємини в ліриці набувають іншого характеру, ніж в епосі. В цьому роді літератури вони, звичайно, меншою мірою експліковані, ніж у романі чи, скажімо, інших епічних жанрах, що наочно